

3.7. SZÓJELENTÉS-TÖRTÉNET

PUSZTAI FERENC

Minden szónak van valamely valóságalemlre utaló (hang)alakja és jelentése. A jelentéstörténet a jelentésváltozásokkal foglalkozik.

A jelentésbeli változástípusok leírása hagyományosan a szavak jelentéstörténetére épül. A szóelemeknek, a származékszóknak, az összetett szavaknak és a szószervezeteknek a jelentésváltozásait a történeti alaktan és a történeti mondatban tárgyalja. Most csak néhány példával érzékeltetjük a bennük lezajlott változásoknak az eredményeit.

1) Az *-s* képző kifejezheti azt, hogy valami/valaki valamivel ellátott (*kertes, erős*), valaminek kisebb a mértéke (*zöldes*), vagy azt, hogy valakinek mi a foglalkozása (*asztalos*), sőt a becéző szándékot is (*Maris*). 2) A *hitelt ad* szókapcsolat pedig jelölhet pénzügyi műveletet, de azt is, hogy valaki hisz valakinek. Ez a két példa azt mutatja, hogy azonos alakú képzőnek (*-s*), illetve szószervezetnek (*hitelt ad*) lehet különböző, de egymással szorosabban vagy lazábban összekapcsolódó jelentése. 3) A *hitelt ad* és a *hitelt nyújt valakinek* szókapcsolatok azonban részben különböző alakúak, ám nagyon közeli, rokon jelentésűek. 4) A birtokos szerkezet eredendően és gyakran ma is birtokosnak és birtokának, azaz tulajdonosnak és tulajdonának viszonyát fejezi ki (*a barátom pénze, kocsija*). Az *öcsém barátja, a nagypapa unokája* már nem valóságos birtoklás kifejezője, hanem személyek közötti szoros érzelmi, családi stb. viszonyé. A *háború pokla* szerkezetben pedig még inkább eltávolodunk a birtoklástól, mert állítást fejez ki (a háború pokol).

A **szójelentés-történet**ben tág tartalmú a történetiség, tudniillik változás a jelentés keletkezése (a jelentésadás), valamint a jelentés elhomályosodása (a jelentésvesztés) is. Mindezt jól illusztrálhatjuk nyelvhasználatunk egykori vagy akár mai jelentésbeli változásaival. Jó ideje nem él már az *állat* 'lény; lényeg; dolog', a *dundi* 'együgyű, bárgyú', az *enyeleg* 'kötekedve vitatkozik, fecseg, ögyeleg' vagy a *féreg* 'vadállat' jelentése. Új jelentést kapott a *bunda* a sportban, sportfogadásban; az *egér*, a *kukac* a számítástechnikában; a diáknyelvben meg 'elégtelen' jelentésű lett a *fa*, a *kampó*, a *karó*.

A nyelvi jelet akkor tudjuk használni, ha a (hang)alak, a jelentés és a valóságaleml hármasságának mindegyikét ismerjük. Amíg csak az alakot ismerjük (mint a Tihanyi alapítólevél kétségtelenül nem latin *iohtucou* szava esetében), vagy csak a valóságalemlt (mint ahogy gyakran találkozik ismeretlen tárggyal a régész az ásatásokon vagy a vásárló az áruházban), addig nem tudjuk, mi volt, illetőleg mi a valóságaleml rendeltetése, mi a szó jelentése. Természetesen akkor is rejtve ma-

rad számunkra a jelentés, ha a kezünkben tartott tárgynak a nevét is elolvashatjuk ugyan a rajta levő vagy egy mellékelt feliraton, de mégis fel kell tennünk a kérdést: „Ez mi, ez mire való?”.

3.7.1. A JELENTÉSVÁLTOZÁSOK OKAI

A jelentésváltozásnak vannak **külső** (nem rendszertani) és **belső** (rendszertani) okai.

Külső okok hatására változott meg például a *bolt* eredeti 'boltozat' jelentése, tudniillik a középkori árusok üzletei bolthajtásos árusító helyek, boltozott helyiségek voltak. Ahogy ma is mondhatjuk egy sarkon levő üzletre utalva: „A sarkon vettem”.

Számos esetben műveltségbeli változások, nemegyszer fordulatok állnak a jelentésváltozások háttérében. Így a kereszténység felvétele, elterjedése idején lett a *búcsú* 'felmentés, engedelem' jelentéséből 'bűnbocsánat', az eredetileg általános 'láda' jelentésű *koporsó*ból pedig a 'holttest eltemetésére készült láda'. A 18. században befejeződött boszorkányperekre emlékeztet például a *boszorkányos* [gyorsaság, ügyesség], az eredetileg 'mesebeli táltossá változott' jelentésű *meztáltosodott* [tanuló] és ma már nem is varázsigével ront meg valakit az, aki *megigézi*.

Jelentésváltozást társadalmi szokások, udvariassági, viselkedési kívánalmak is elindíthatnak. Különösen gyakoriak a szépítő szándékú (eufemisztikus), sőt tabusító jelentések. A részeg emberről mondhatjuk, hogy *becsiccsentett, bekávészott, beszívott, elázott*, illetve azt, hogy *ittas, kapatos, kótyagos, tintás*. Az *anyag*, a *cucc* lehet különböző kábítószernek, a *hó* meg a kokainnak, heroinnak a fedőneve.

Belső oka van annak, hogy az egykor 'eszes, okos, ésszerű' jelentésű *ildomos* szóalaknak a hozzá hasonló, vele mintegy összetéveszthető *illedelmes* hatására 'illő, illendő' jelentése lett. Hasonló formájú, hangzású szóalakot magunk is teremthetünk, ha valamely pejoratív, bántó szót helyettesíteni akarunk. (*Ne törődj vele! Ez egy palimókus.*) Az indulatunkat kifejező durvaságok (káromkodások, szitkozódások) szavait gyakran rokon hangzásúakkal takarjuk el, azaz így enyhítjük. Például az *istenit (neki)!* helyett ilyeneket mondunk: az *istállóját*, az *iskoláját*, sőt azt a *kiskésit (neki)!* A jelentésváltozás ebben az esetben egyszerűen azt jelenti, hogy az *istálló*, az *iskola* és a *kiskés* szavaknak új jelentése lett, másrészt azt, hogy ez a változás az idézett szavak eredeti, szokásos jelentéséből nem magyarázható meg.

Gyakran használt összetételeknek és szó szerkezeteknek a jelentése nemegyszer összetételi elő-, illetve szó szerkezeti első tagjukra tapad rá, abba sűrűsödik bele. Például *feketekává* → *fekete*, *gulyásleves* → *gulyás*, *somlói galuska* → *som-*

lói, aszúszőlőbor → *aszúbor* → *aszú*. A példázott eredeti színnévi, foglalkozásnévi, helynévi, illetőleg állapotra, állagra vonatkozó jelentéseknek a változása (az új, ital-, étel-, sütemény- és bornévi jelentése) az eredeti összetétel tagjaiból, az összetétel egészéből értelmezhető, tudniillik a jelentésváltozás eredményeként az önállósult előtag összetételi előzmény jelentését egyedül hordozza. (Lásd még az érintkezésen alapuló jelentésátvitelek részfejezetében is!)

A motiváció

Az egynyelvű értelmező szótárak a címszavak jelentését vagy egyszavas szinonimákkal, vagy körülírásokkal fejezik ki. A körülírások a jelentést (a jelentéstartalmat) alkotó elemi egységek, a **jelentésjegyek** közül emelik ki a legfontosabbat, illetőleg a legfontosabbakat. A nem fémpénzt jelölő fizetőeszköz megnevezésének jelentésjegyei lehetnek például ezek: 1. 'általános értékmérő; pénz' | 2. 'pénzértékű, pénzt helyettesítő tárgy; jegy (vö. belépőjegy, mozi_jegy)' | 3. 'a tárgy anyaga; papír' | 4. 'a forgalmazó, elfogadó pénztintézet; bank'. A motiváció, a jelentéstartalmat érzékeltető motiválás ezekből a jelentésjegyekből választhat. Azonos jelentésben élünk is a *bankjegy* és a *papírpénz* összetételekkel.

A szóelemekből szerkesztettség természetesen nemcsak az összetett szavakban motiváló természetű, hanem a képzett szavakban is. A *gondtalan*, *pénztelen* szavakban a *gond-* és a *pénz-* szótő és a *-talan/-telen* fosztóképző e származékszavak jelentésjegyekre tagoltságát mutatja, mintegy ábrázolja. A szóösszetételek (összetételi tagjaikkal) és a képzett szavak (tő és képző kapcsolatával) **alakilag motiváltak**.

Vannak azonban olyan szavak, amelyek alakilag tagolatlanok, a szóalak motiváltsága, a motiválás szándéka mégis nyilvánvaló, mert ábrázoló indítékú, megjelenítő hatású. A hangutánzó és hangfestő szavak népes csoportja zömében ilyen. A kerekdedséget jelölő *dundi*, a tátott szájúságot, butaságot érzékeltető *bamba* vagy a lassú, nehézkes járást kifejező *cammog* és a tipegő, bizonytalan mozgást felidéző *totyog* egyaránt **szemantikailag motivált**.

Sokszor **elhomályosodhat** a motiváció, tehát éppen az a szándék, amely egykor kifejezővé tette a szavakat. Természetesen ilyennek tekintendők azok az összetételből alakult szavak is, amelyekkel a jelentésváltozások belső okait illusztráltuk, mert a jelentésváltozással a *fekete* 'feketekávé', *gulyás* 'gulyásleves', *somlói* 'somlói galuska', *aszú* 'aszú(szőlő)bor' már nem motivált alakilag. Előfordulhat az is, hogy a többtagú összetétel egy tagja törlődik, tehát szegényedik az alak motiváltság, de a megmaradt tagok motivációs értelmezése is módosul. Például a *karóra* ma 'karon levő, karon hordott óra' képzetű, holott eredetileg *karkötőóra* volt, tehát 'karkötőbe illesztett, karkötőként viselt óra' jelentésű, motiváltságú volt.

Alaki változás nélkül változott meg a *hurka* motivált jelentése is, mert alapjának, a *húr* szótőnek az eredeti motivációja, a 'bél' jelentés elhomályosult. A mo-

tíváció elevensége annak ellenére eltűnt, hogy sem az elkészítési mód, sem a tárolás, tartósítás nem független a béltől. A *lábás* főnév csak ritkán jelöl olyan edényt, amely három lábon áll a tűz felett. Ebben az esetben a tárgyi valóságból is eltűnt az eredeti markáns jelentésjegyként megragadott tárgyi részlet. A *toll* íróeszköz név sem emlékeztet a madártollra, de még az írásra használt lúdtollra sem, mert a tárgy formája (töltőtoll, golyóstoll) és festéke (zselés toll) nagyon eltávolodott az eredeti tárgyi valóságra utaló motivációtól. A *digitális toll* 'a toll mozgását rögzítő és továbbító elektronikus íróeszköz' pedig szinte el is rugaszkodott tőle. A sportnyelvben is megtartottuk az összetételként motivált *kapufa* főnevet, holott már jó ideje a pályákra más anyagból készült kapukat is felállítanak.

3.7.2. A JELENTÉSVÁLTOZÁSOK TÍPUSAI

A jelentés viszonyfogalom, mert elválaszthatatlan megjelenítőjétől, azaz írott vagy hangzó alakjától, s vonatkozik a megjelölt valóságelemre. A változások típusait a jelentés- és alakfajták szerint rendszerezhetjük. Az egy- meg a hasonló és a különböző jelentésű szavak mindegyike lehet egy-, hasonló és különböző alakú.

A szavak jelentéstípusainak a **rendszerre állandó**, a forrásokkal vizsgálható nyelvtörténeti korszakokban azonos. **A jelentéstörténeti változások ezen a rendszeren belül zajlottak és zajlanak.**

A jelentéstípusokon belül folyamatos a **bővülés** és a **ritkulás**. Például a poliszémiában rendre újabb jelentések, a szinonímiában újabb szinonim tagok jelennek meg, de folyamatosan ki is szorulnak jelentések és rokon értelmű szavak is.

A jelentéstípusok **határai nem merevek**, hanem **átjárhatóak**. Például az azonos alakúvá válás a különállásból indul el, majd a jelentésselkülönüléssel át jut el homonímiáig. A jelentésváltozások alapjául szolgáló jelentésviszonyok típusait összefoglaló táblázatot lásd a fejezet végén!

3.7.3. AZ EGYJELENTÉSŰ SZAVAK

Az „egyjelentésű” szakszóként nem egyetlenegy, határozottan körülhatárolt jelentésre utal, hanem arra, hogy van egy olyan közös tartalom, amely az alakváltozatokban és a szinonimasorokban is megragadható – azok leggyakoribb, köznyelvi változatában (lásd alább).

A) Az azonos jelentésű szavak **egyjelentésű egyalakú** csoportjára, azaz történetileg mondva, az ilyen jelentésviszonyúként megmaradtakra kevés példánk van. Egyrészt azért, mert így gazdaságos. A szó szoros értelmében elképzelhetetlen mennyiségű szóalakot kellene alkotnunk és használnunk, ha minden jelentésnek saját, megkülönböztetett szóalakja lenne. Másrészt az alakjukban elkülönülő sza-

vak nem érzékeltetnék kellően a valóságban meglevő kapcsolatokat, kötődéseket. A szótárakból idézhető példák is gyakran csak látszólag tartoznak ebbe a csoportba. A *rádió* kezdetben egyjelentésű volt, ma már a rádióadót, a rádiókészüléket, a rádiótelefont, sőt az intézményt egyaránt felidézheti ez a szóalak. Tudatosan elsősorban a szaknyelvek törekednek egyjelentésű, egyalakú szavak megalkotására, de a jelentés változása, tágulása körükben sem ritkaság. Például a biológiai szakszóként közkeletű *amőba* ma már, tágabb körben egy (kétszemélyes) társasjáték megnevezése. Az eredetileg egyjelentésű szakszavak jelentésváltozásának sok esetben az az oka, hogy több szakterület alkalmazza őket; a *szonda* például fontos szava lett az orvostudománynak, a fizikának, a meteorológiának, az űrkutatásnak, sőt a közlekedésrendészetnek is.

B) Az egyjelentésű hasonló alakú szavak az alakváltozatok. Felvetődik a kérdés: nem mond-e ellent a nyelvi gazdaságosságosságnak az, hogy egyetlen jelentésre több, hasonló alakot használunk? Nem, mert ebben a csoportban nemcsak az alak hasonló, de a jelentés is jelentésváltozatokra tagolódik, ilyené fejlődött. Külön csoportba sorolásuknak az az oka, hogy ez az elmozdulás mind az alakokat, mind a jelentéseket tekintve csak kisebb mértékű, s ezért az együvé tartozásukat mind az alak, mind a jelentés közelsége kifejezi, sőt mintegy kölcsönösen erősíti. A köznyelvi *csoda* ma semleges, általános használatú, az eredeti *csuda* alak azonban napjainkban kissé nyelvjárásias, de főként nyomatékosabb (*csuda szép!*, *csuda jó!*). Lásd még az *ismer* ~ régi *esmer*, nyelvjárás *ösmer*; *sör* ~ régi, tréfás *ser* stb. kettősségét! Az alaki változásokkal keletkezett új változatok tehát nem jelentik árnyalati pontossággal ugyanazt, az alakokra előbb-utóbb megkülönböztető jelentésbeli sajátosság tapad rá, de markánsan nem különül el.

C) Az egyjelentésű különböző alakú szavak a szinonimák. Ennek a csoportnak a teljesen azonos jelentéstől eltávolodó, eltérő voltát a magyar szakkifejezés, a **rokon értelmű** szavak is világosan érzékelteti. A rokonértelműségnek az egyetlen jelentés felé hajlását azonban az is mutatja, hogy mindig valamely szónak a szinonimáit keressük, alkalmazzuk. A szinonimaszótárakban is egy-egy kiemelt szinonima a címszó. A „rokon értelmű” szakkifejezés világosan kiemeli, hogy nem a szavak, hanem a szavak meghatározott jelentései vannak, illetőleg lehetnek egymással rokonságban. Így a *marha*, az *ökör*, a *szamár* különböző állatokat jelöl, tehát állatnévként különböző jelentésű, de ezeknek a szavaknak a ’buta, ostoba ember’ jelentése már rokonítható, egyaránt rosszalló árnyalatú. A rokon értelmű szavak láncolatát szinonimasornak nevezzük. A sor bármelyik tagja lehet kereső szavunk, tehát az idézett példára utalva, kereshetjük, illetőleg mérlegelhetjük a *marha* vagy az *ökör*, vagy akár a *szamár* rosszalló jelentésű társait.

A szinonimasorokat egybefűző közös jelentésjegyenek a szerepét, erejét jól mutatja, hogy akár egymástól távol álló, sőt nemegyszer egymással szembenálló jelentésű szavak is összekapcsolódhatnak. Például a közös fokozó szándék kife-

jezésére, nyomatékosabbá tételére a pozitív, dicsérő *nagy* jelző elé odatehetünk rosszalló jelentésű szavakat: *iszonyú nagy, rettenetes nagy* stb.

A szinonimasorok tagjai sajátos jelentéskapcsolatban vannak egymással: a közös jelentésjegy összeköti, a köztük levő kisebb-nagyobb különbséget hordozó jelentésjegy pedig eltávolítja őket egymástól. Ám még annak is jelentésbeli alapja van, hogy a szinonimák milyen sorrendben követik egymást. Például a *részeg* néhány szinonimáját a részegség foka szerint (az enyhébbtől a súlyosabb felé haladva) így sorolhatjuk fel: *kapatos, ittas, berúgott, részeg, holtrészeg*. A nyelvhasználati kör terjedelme, a nyelvi rétegzettség szerint pedig így: *részeg, ittas* (köznyelvi), *berúgott* (bizalmas), *kapatos* (szépítő), *holtrészeg* (pejoratív), *siker* (szleng). A megfelelő szinonima kiválasztásához tehát nemcsak egy-egy szó szinonim társait kell ismernünk, hanem a szinonimasorokba rendeződés változatait, különbségeit is.

A rokon értelmű kapcsolatok csak szinkroniában, csak egy-egy meghatározott nyelvvállapotban, nyelvváltozatban élhetnek, működhetnek; ott, ahol a beszélők beszédszándékuk szerint váltogatni tudják őket. A szókészlet változása, a szavak elavulása, illetve keletkezése természetesen közvetlenül hat a szinonim viszonyokra: a szinonimasor szegényedhet is, gyarapodhat is. Például a 'csókol' jelentésre korai kódexeinkből még háromtagú szinonimasor idézhető: *apol, békél, csókol*. Közülük ma a *csókol* köznyelviként továbbél, az *apol* csak szórványosan, archaikus stílusesszöveggé bukkan fel, de megjelent a bizalmas, gyermeknyelvi *puszil*, a szleng *csőröz* és *smárol*. A jövevényszavak olykor meglevő szavak mellé kerülve szinonima kapcsolat tagjai lesznek. Például a szláv eredetű *kalapács* egy ideig együtt élt a régi magyar *verő* eszköznévvel, a régi, német eredetű *ispanyál* meg hosszabb ideig a nyelvújítók kezdeményezte *kórház* intézménynévvel. Idegen szavak mellé gyakran és jó ideje alkotunk, kezdeményezünk magyar megfelelőt, azaz szinonimát. (Többnyire azzal a szándékkal, hogy a magyar felváltsa az idegen nyelvit.) Például a *firhang* ma már nyelvjárásokban is inkább *függöny*, a *matéria* közkeletűen *anyag* stb. Ezek a szavak hosszabb-rövidebb ideig szinonim párként éltek a nyelvhasználatban. Napjainkban több esetben bizonytalan a magyar szó felülkerekedése, sőt nemegyszer már vesztesnek mutatkozik. Például *bróker* : *tőzsdeügynök*, *sqash* : *fallabda*, illetve *grépfrút* : *citrancs*, *mobil*(telefon) : *maroktelefon* stb.

3.7.4. A HASONLÓ JELENTÉSŰ SZAVAK

1. A hasonló jelentésű egyalakú szavak népes csoportjában egyetlen alakhoz több, egymással világos vagy felderíthető kapcsolatban álló jelentés kapcsolódik. Ezt a csoportot **poliszemiának** is nevezzük. Joggal tekinthetjük ezeket a szavakat a jelentésviszonyok példacsoportjának. Gondoljunk csak arra, hogy az egyjelentésű egyalakú viszonyban állókról megállapítottuk: kevés van belőlük, mert nem

gazdaságosak, s ezért előbb-utóbb többjelentésűvé válnak, azaz gyarapítják a hasonló jelentésű egyalakú szavak csoportját. A poliszemiára ezért az állandó elevenség, változási (főként bővülő) hajlandóság a jellemző. Az etimológiai szótárak dokumentálják – vagy ha szükséges és lehetséges, elemzéseikkel kikövetkeztetik – egy-egy szó eredeti jelentését. Például a *disznó* 'sertés; vaddisznó' jelentése ma is él, de van 'visszatetszést keltő ember', 'trágár', 'ász a kártyában', 'tintafolt, paca' jelentése, sőt fokozó szerepe is (*disznó szerencséje volt*). A jelentések között a disznó nagy teste, turkálása, szennyezettsége, táplálkozási szokása teremt kapcsolatot. Ahogy a *bölcs* okos személyt, valamint tudóst, filozófust is jelöl, ám eredetileg *bűcs* ~ *bülc*s alakjában feltehetőleg 'varázsló, sámán' jelentésű volt.

a) A **poliszémia gazdagításának** leggyakoribb módja a **névátvitel**. Két valóság-elem (jelölt, dolog) közös vagy rokonítható sajátosságai, jegyei alapján az egyik megnevezését, tehát a szóalakját átvisszük a másikra, amelynek addig nem volt vagy más volt az alakja. Ez a kapcsolat lehet **hasonlóságon alapuló** (metaforikus) és lehet **érintkezésen alapuló** (metonimikus).

Hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye például a *fűl* testrésznévnek tárgynévi fejleménye, a tárgyak fülkagylószerűen kiálló részeinek megnevezése is: a *korsó*, a *szatyor*, a *bőrönd* stb. *füle*. A kecske jellegzetes hangját érzékeltető *mekeg* pedig alkalmas volt az ember hasonló hangzású beszédének jelölésére, a 'habog, hebeg' jelentés kialakulására.

Hasonlónak észlelhetünk két **különböző érzékterület** is, mert a különböző érzékelések azonos vagy hasonló érzületet, benyomást kelthetnek. Például ilyen az *érdes hang*, a *meleg fény*, a *harsány vörös*. Ezt a típust **hasonlóságon alapuló szinesztéziának** nevezzük. Ennek a példacsoportnak az a sajátossága, hogy önmagában egyik szóban sem történik meg a jelentésváltozás, csak a két szó együttese fejezi ki az érzékelés kisebb-nagyobb mértékű elmozdulását. Egyalakúak maradnak tehát külön-külön az érzetnevek, a hasonló (hasonlónak tekintett) jelentésüket csak együttes, páros használatuk, a szószerkezeti forma fejezi ki. Érzetnév (hasonló szerkezetben) összekapcsolódhat nem érzetnévi jelentésű szavakkal is. Például ilyen a *fényes siker*, a *hűvös nyugalom*, a *keserű sors*, a *száraz humor*. Az érzetnévi jelző mintegy érzékterülethez, érzékterületi benyomáshoz kapcsolja az elvont fogalmat jelölő szót. Ezt a típust **álszinesztéziának** nevezzük.

Az **érintkezésen alapuló névátvitel** hagyományos, de magyarázatot kívánó kategóriánév, minthogy a hasonlóság is egyfajta „érintkezés”. A hasonlóságtól való elkülönítés azért jogos kiemelés, mert a hasonlóság az emberi észlelésre, gondolkodásra meghatározó módon jellemző. Ezért egyszerűen azt mondhatjuk: érintkezésen alapuló névátvitelnek tekintendő minden nem hasonlóságon alapuló névátvitel.

A valóságban – mint a jelentésváltozás indítéka – számos, nem hasonlóság alapú kapcsolat teremthető valóságselemek között. A **hely- és térbeli érintkezés** alapján például a hely megnevezésével jelölhetjük az ott élőket is. Például „az

egész *iskola* tudja”, „*a falu* összecsődült”, „*Budapest* forrongott”. Az **idő**, **időszak** neve is átvihető az akkor élőkre, de az akkori eseményekre is. Például „*kora* nem ismerte fel a nagyságát”, „*a század* óriási felfedezése”. Sokszor az **anyag** nevével jelöljük meg a belőle készült tárgyakat, eszközöket. Például *vasra ver* ’megbilincsel’, *nincs egy vasam sem* ’nincs pénzem, a legkisebb értékű pénzermém sincs’. Érintkezik az **ok és okozat**, az **előzmény és következmény** is. Például a *merül* eredetileg ’(tele)merítődik’ jelentésű volt, később alakult ki a ’(folyadékban) le-süllyed, elsüllyed’ jelentés. Tehát ha telemerítődik, akkor előbb-utóbb elsüllyed. – Ma nem feltétlenül marad tátva a szája (vagy a szeme-szája) annak, aki nagyon elcsodálkozik valamin. De bizonyosan ez a kifejező testi jelenség volt az alapja, indítéka annak, hogy a ’nagyon csodálkozik’ jelentésre alkalmazni kezdték a *tátva marad a szája* kifejezést.

Az érintkezésen alapuló, metonimikus névátviteleknek fontos csoportja a **rész-egész** felcserélése, az ún. **szinekdoché**. Egyrészt használhatjuk a **rész helyett az egész** nevet. Például a lakóépületet, lakóházat jelentő *ház* régen és nyelvjárásokban a ház egy részét, a szobát is megjelölte. Így a kolostorok étkezőterme az *ebéllő ház*, azaz *ebéllő ház* volt, a nyelvjárásokban pedig számos példa van a *ház* ’szoba’ jelentésére, illetve az utcára néző, vendég fogadására szolgáló szoba *első ház* megnevezésére. Másrészt az **egész helyett a rész** neve is szerepelhet. Például a *kályha* kezdetben a kályha egy részét, a megépítéséhez szükséges cse-repet, csempét jelentette. Ma ennek a fűtőberendezésnek az egészét a *kályha*, a részt pedig a *kályhacsempe* összetétel jelöli. – Közismertek a személyre, az egész emberre utaló testrésznevek. Például valaki *jó fej*, *kiváló koponya*, *ellenszenves pofa* (sőt a szlengben *arc*).

b) A poliszémia gazdagodhat **jelentésátvitellel** mint jelentésváltozási, jelentésváltoztatási módozat is. Ennek a változásnak a szóalakok rokonsága vagy rokoníthatónak vélt sajátossága az alapja. A szó jelentését visszük tehát át egy olyan rokon szóalakra, amelynek addig ilyen jelentése nem volt. Ez a kapcsolat is lehet **hasonlóságon alapuló** (metaforikus), és lehet **érintkezésen alapuló** (metonimikus).

A **hasonlóságon alapuló jelentésátvitel** közismert példája az *iromba*. Ennek mai ’otromba, durva’ jelentése nem az eredeti ’tarka; kendermagos’ jelentéseknek a fejleménye, hanem a hasonló alakú *goromba*, *otromba* szavak hatására alakult ki, mintegy kiszorítva az eredetieket. Rokon alakú a *helység* és a *helyiség* is. Sokan az alakok hasonlósága miatt a *helyiség* ’épület elkülönített része, terem, szoba’ jelentését (pongyola használatban) átviszik a ’település’ jelentésű *helység* főnévre: *ebbe a helységbe több pad már nem fér be*.

Alaki hasonlóság az alapja az ún. **népetimológiában** lezajló, létrehozott jelentésváltozásnak is. Ez a szakszó az alaki hasonlóság alapján tévesen kikövetkeztetett etimológiát, szószármaztatást, értelmesítést jelöl. A példáknak gyakran tréfás, játékos a szándéka és hatása is. Senki sem gondolhatta korábban, hogy az *ugró-mókus* olyan *agronómust* nevez meg, akinek a mókushoz vagy az ugráláshoz va-

lóban köze van. Egyrészt tehát az sajátossága a népetimológiának, hogy többé-kevésbé érzékelhető benne a csúsztatás, másrészt ennek következtében (ugyancsak többé-kevésbé) a szokásos köznyelvi szónak és a népetimológiásnak a kettőssége, együttes fölidéződése. Természetesen az is hangsúlyozandó, hogy a népetimológia új szóalakot teremt, azaz létrejön egy alaki hasonlóságot mutató pár. A jelentésváltozás közöttük úgy zajlik le, hogy a hasonló alakok alapján a népetimológiás szónak olyan jelentése lesz, amilyen addig nem volt. Ilyen a 'temető' jelentésű latin *coemeterium* régi magyar megfelelője, a *cinterem* is, minthogy sem a *cin*, sem a *terem* nem kapcsolható a temetőhöz (az egykori templomkerthez, temetőkerthez).

Az **érintkezésen alapuló jelentésátvitel** a szóalakok szerkezeti (szószerkezeti vagy összetételi) kapcsolatán, a szerkezetet alkotó tagok egymásmellettségén – mint a változás indítékán – alapul. A tagok szoros, „szomszédsági” kapcsolata lehetővé teszi, hogy egyikük felvegye a szerkezet egészének jelentését. Ezt a jelentésváltozást **tapadásnak** nevezzük. Például új jelentést kaphat egyrészt a jelző vagy az összetételi előtag: *gulyáshús* → *gulyás* 'ua.'; *hintó szekér* 'himbáló(dzó) szekér' → *hintó*; *rétes sütemény* → *rétes*; *feketekávé* → *fekete* 'ua.'; másrészt az utótag: *napkelet* → *kelet*; *napnyugat* → *nyugat*; illetve *lovat, ökröt* (stb.) *befog* → *befog* 'ua.'. A *kávé* is jelentheti a *feketekávé*t, a *tejeskávé*val, *habos kávé*val szembeesítve, tőle megkülönböztetve.

c) A többjelentésű egyalakú szavak (a poliszémia) gazdag csoportjában kiemelkedő helyet foglal el a **konkrét** → **absztrakt és az absztrakt** → **konkrét** kétirányú **jelentésváltozás**.

Az emberi gondolkodásra elsősorban a **konkrét** → **absztrakt** típusú a jellemző: az elvont fogalmaknak konkrét, érzékelhető dolgot, tulajdonságot megnevező szavakkal való kifejezése. Például a *toll* eredeti 'madártoll' jelentése is eleven, de a *jó tollú újságíró*nak már nem az (egyébként nagyon megváltozott) íróeszközét becsüljük meg, hanem a stílusát; az *érdekel*, *ért* igékben teljesen elhomályosodott a konkrét 'valamihez hozzáér' alapjelentés. A lezajlott konkrét → absztrakt jelentésváltozás alkalmanként visszafordulhat. A *súlyos* konkrét jelentése absztrahálódik a tréfás *súlyos egyéniség* szószerkezet jelzőjeként, de újra konkrét lesz, ha tréfálkozva (vagy gúnyolódva) olyan személyre alkalmazzuk, aki kövér.

Különösen gyakori az absztrahálódás a tárgynevek és a testrésznevek körében. Tárgynevek elvonttá válását példázza a *tárgy*, amely eredetileg 'pajzs', majd 'cél-tábla, cél' jelentésű volt. A *kard*, a *gyűrű* stb. nem csak sporteszközök neve, hanem a sportágé, versenyé is: *kardban* vagy *gyűrűben van esélyünk*. A testrésznevek absztrakttá válását mutatja a *gerinc* → *gerinces*, illetve *gerinctelen*; a *nyak* → *nyakas*.

Az **absztrakt** → **konkrét** változásra jóval kevesebb példa van. Kétségtelenül előbb volt elvont 'fogság' jelentése például a *fogol*ynak, s csak később lett konkrét, 'az ellenség fogságába került személy': „*pulkul* [!] *pituaranak fugliabeleul*” ['a pokol pitvarának fogságából'] (1350 k. Leuveni Glosszák).

2. A hasonló jelentésű hasonló alakú szavak csoportját **jelentésmegoszlásnak** is nevezzük. Ezek jelentésváltozásának az a sajátossága, hogy a jelentések az alakváltozásokhoz kapcsolódva oszlanak meg. Tudniillik az alakok kapcsolata az alakváltozatokhoz hasonlóan jól felismerhető, de a jelentések már nagyobb mértékben különböznek egymástól. Például a *csekélytől* viszonylag későn távolodott el a *sekély*. A 'kis mértékűség' közös jelentésjegye jól felismerhető ugyan, de 'csekély mélységű <víz, meder>' jelentése mára a *sekély* alakváltozatnak van.

3. A hasonló jelentésű különböző alakú szavak csoportját **mezőkapcsolatnak** vagy **jelentésmezőnek** nevezzük. Ennek a csoportnak a jelentésváltozását a szavak fogalmi köre határozza meg, illetve ösztönzi, azaz a dolgok közös fogalmi jegyeinek, tulajdonságainak, kapcsolatainak összessége alakítja ki. Belső rendjüket **alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyok** hálózzák egybe, tartják össze. Például az *asztal* főnévnek fölérendelt fogalma a *bútor*, alárendelt fogalma az *ebédlőasztal*, *íróasztal*, és mellérendelt fogalma az *ágy*, a *szék*, a *szekrény*. Az asztal tehát bútorfajta, az ebédlőasztal, íróasztal pedig a bútorfajták egyikének, az asztalnak egy-egy fajtája, az ágy, a szék, a szekrény pedig éppúgy bútor, mint az asztal.

Fontos jelentésmező az ellentétes jelentésű szavaké, az **antonimáké**. Az ellentét rendkívül szoros fogalmi, asszociációs kapcsolatot jelent, az ellentétes jelentésű szavak párt alkotnak, mintegy felidéznek egymást. Valami *könnyű* vagy *nehéz*, valami, illetve valaki *gyors* vagy *lassú*, valaki meg *okos* vagy *buta* stb. A jelentésváltozás szempontjából fontos körülmény, hogy egyrészt a szónak (jelentésétől függően) több antonimája lehet. Például az *édes* melléknévvel ellentétes jelentésű lehet a *keserű*, de a *csípős*, *erős* <paprika> vagy akár a *savanyú* <káposzta> is. Másrészt a jelentésváltozás magát az ellentétes viszony is módosíthatja, megváltoztathatja. A *csinosnak* például már nem antonimája a *csintalan* vagy a *kedvesnek* a *kedvetlen*.

3.7.5. A KÜLÖNBÖZŐ JELENTÉSŰ SZAVAK

A) A különböző jelentésű egyalakú szavak csoportját **azonosalakúságnak** (homonímiának) nevezzük. Ebben a típusban a jelentések eredeti különbsége a szavak története során is megmarad, az eredetileg különböző alak azonban egyalakúvá, azonossá válik. Például az 'elfordít, elferdít' jelentésű *csűr* ige a *csűr-csavar* összetétel előtagjából önállósult, a 'szellős terményraktár' jelentésű *csűr* főnév azonban a régi német *schuur* ~ *schür* fejleménye. Ennek a jelentésváltozásnak az a sajátossága, hogy a szavak eredeti jelentése nem változott, az alakváltozás teremtett olyan látszatot, mintha egy szónak (szóalaknak) a különböző jelentéseiről lenne szó.

Feltűnhet, hogy olykor egy-egy példát különbözőképpen mutatnak be szótáraink. Az etimológiai szótárakban például a *bolt* többjelentésű szóként jelenik meg,

értelmező szótáraink azonban azonos alakúként mutatják be, két szócikkre tagolva a 'bolthajtásos helyiség' és az 'üzlet' jelentést. (Lásd a jelentésváltozás külső okairól szóló részt is!) A magyarázat az, hogy eredetileg valóban többjelentésű volt a szó, de az idők folyamán az árusítás egyre kevésbé korlátozódott a bolthajtásos helyiségekre, s így ez a jelentésjegy elhomályosodott. Alaki változás tehát nem történt meg külön-külön az egyes jelentésekhez kapcsolódóan, ezért ennek a változásnak az eredményét **álhomonímiának** nevezzük. Az etimológiai szótárak e szerint az álhomonimákat nem homonimaként kezelik, az értelmező szótárak azonban igen. A különbségük világosan megfogalmazható: az igazi homonímia kialakulásában alakváltozás (még hozzá összetartó alakváltozás), az álhomonímiában pedig jelentésváltozás (még hozzá széttartó jelentésváltozás) történik.

Vannak sajátos példatípusok is. A *buli* ma már igazi homonimaként jelenik meg szótárainkban, de korábban többjelentésű szóként szótárazták kártyanyelvi, bizalmas stb. és sportnyelvi jelentésekkel. Az előbbieknél a német, az utóbbinak az angol a forrása. Ezekben a nyelvekben más-más a szó alakja (*Poule ~ boule*, illetve *bully*), de a magyarban mindkét jelentés a *buli* szóalakkal párosul. A homonimaként való szétválasztásuk azért indokolt, mert a sportnyelvi jelentés nem a kártyanyelvi, bizalmas stb. jelentésekből vált ki, tehát a viszony nem (jelentésváltozást mutató) álhomonímia, hanem más eredetű (s ott más-más alakú) szavak fejleménye, tehát igazi homonímia.

A homonímia sajátos változatai az írott és beszélt nyelv kettősségére épülő szavak. **Homofóniának** nevezzük az azonos módon ejtett, de írásban különböző szavak viszonyát. Például: *pápa : Pápa; pajzs : Pajzs ~ Pais; roncs : ronts; vörös : Weöres*. **Homográfának** pedig az azonos módon írt, de ejtésben különbözőeket. Például *egyek* [egyek] 'én egyek' és *egyek* [eggyek] 'egyformák, összetartozók'.

B) A különböző jelentésű hasonló alakú szavak csoportja jelentés-elkülönüléssel jött létre, ezt a változást **szóhasadásnak** nevezzük. A szóhasadás közismert példája az *időtlen : idétlen* szópár. Az *idő* két tőváltozatának fosztóképzős alakja szétvált: az *időtlen* ma 'időhöz nem kötött, állandó' jelentésű, az *idétlen* korábban szűkebb 'idő előtt született, koraszülött', ma pedig tágabb 'ügyetlen, ostoba' jelentésben használatos. A *csal* igének régen volt névszói 'csel' jelentése. Ma azonban ilyen jelentése csak a *csel* szóalaknak van. A párhuzamosan lezajlott alak- és jelentésváltozás eredményeként a két alak és a két jelentés széthasadt, felcserélhetetlenül eltávolodott egymástól.

Számos példa van változatosabb történetű, összetettebb képet mutató szóhasadásos kapcsolatokra. Például A *serte* és a *sörte* alakváltozati kapcsolatban áll egymással, de az -s képzős származékuk már szóhasadásos: a főnevesült állatnév *sertés*, a melléknév azonban *sörtés*.

C) A különböző jelentésű különböző alakú szavak mindazok, amelyek a fentebb megnevezett kapcsolatok egyikébe sem tartoznak. Az egyjelentésű egyala-

kúak csoportjába azért nem sorolhatók, mert nem egyetlen szóról, hanem szavakról, azaz különálló szavak különböző jelentéséről beszélünk.

A szóhasadás folyamata is eljuthat olyan pontra, ahol már teljesen elhomályosodik, ellepleződik az egykori kapcsolat, s ezért ezek a szavak külön állóknak tekinthetők. Például a *trágya* és a *drazsé* rokoníthatatlannak tűnik, holott mindkettő egy tőre, a latin *tragea* 'csemege, nyalánkság' szóra vezethető vissza. A szóhasadás azonban ebben az esetben nem a magyar nyelvben történt meg.

Szemléletileg fontos annak hangsúlyozása, hogy ez a szemantikai csoport sem tekintendő a jelentésviszonyokon kívül állónak. Már csak azért sem, mert a különböző indítékú (főként stilisztikai) változások bármikor elmozdíthatják az ide tartozó szavakat a név- vagy jelentésátvitelek, a mezőkapcsolatok stb. irányába.

A szóhangulat változása

A **szóhangulat** a szó jelentésének értékelést kifejező része. Gyakran érzelmi jellegű, indítékú az értékelés, de lehet racionális természetű, a társadalom által hitelesített is. Természetesen bárki hozhat egyedi, szubjektív döntést, ám ez csak akkor lesz értelmezhető, ha a jelentés csak vele együtt az, ami. A szóhangulat tehát a jelentés része.

Vannak olyan szavak, amelyeknek jelentése eleve pozitív vagy negatív értékelést hordoz. Az *áruoló* például olyan mértékben, annyira markánsan negatív töltetű, hogy semleges rokon értelmű szava nincs is, ezért szótáraink sem jelölik meg kiemeléssel az efféle szavak szóhangulatát. Erre csak akkor kerül sor, ha más, megváltozott szóhangulati értékben is él a szó. Például a *vitész* 'hős' jelentése minősítés nélküli, de a csúfolódva, gúnyolódva alkalmazott *nagy vitész* már megkapja a szótárban is, a nyelvhasználatban is a *gúnyos* minősítést.

A szóhangulat értékítéletet fejez ki, lényegében a jó – rossz, tetszik – nem tetszik, igen – nem, pozitív – negatív stb. típusú kettősségek közötti választás eredményeként. Ebből következően a szóhangulati változások is az egyik pólustól a másik felé haladnak. Az eredeti semleges vagy rosszalló szóhangulatnak pozitívvá válását, a javulást **ameliorációnak** nevezzük. Például a *kacér* 'buja, parázna ember', majd 'eretnek' jelentésű volt, ma szinte derűsen fejezi ki a 'tetszeni vágyó' jelentést. Az eredeti semleges vagy pozitív szóhangulatnak rosszabbra fordulását **pejorációnak** nevezzük. A *néember* kezdetben általános megnevezése volt nőnek, asszonynak. Csak a 19. század közepétől van egyértelműen rosszalló 'megvetett, elviselhetetlenül ellenszenves nő' jelentése.

A **szemantikai csoportok** típusait, szomszédsági kapcsolatainak táblázatában az egyedül álló betű egy alakot (**A**) vagy egy jelentést (**J**), a két betű két vagy több alakot (**A A**), illetve két vagy több jelentést jelöl (**J J**). A betűket összekötő vonal összefüggés, kapcsolat kifejezője.

20. táblázat: Szemantikai csoportok kapcsolathálózata a magyar szókészletben

Jelentés Alak	Egyjelentésű	Hasonló jelentésű	Különböző jelentésű
	Egyalakú, egyjelentésű szavak	Többjelentésű szavak (poliszémia)	Azonos alakú szavak (homonímia, álhomonímia)
Egyalakú	<p style="text-align: center;">J A <i>ködmön</i></p>	<p style="text-align: center;">J — J \ / A <i>bak</i></p>	<p style="text-align: center;">J J \ / A <i>ár</i></p>
Hasonló Alakú	Alakváltozat	Jelentésmegoszlás	Jelentéskülönülés
	<p style="text-align: center;">J / \ A A <i>fel ~ föl</i> <i>csoda ~ csuda</i></p>	<p style="text-align: center;">J — J A — A <i>csekély – sekély</i></p>	<p style="text-align: center;">J J A — A <i>időtlen – idéetlen</i></p>
Különböző alakú	Rokon értelmű szavak (szinonimák)	Mezőkapcsolat	Különálló szavak
	<p style="text-align: center;">J / \ A A <i>öreg, vén</i></p>	<p style="text-align: center;">J — J A A <i>erős, gyenge</i> <i>alma, körte</i></p>	<p style="text-align: center;">J J A A <i>hapci</i> <i>bilincs</i></p>